

KOPTERNES OMVENDELSE TIL KRISTENDOMMEN og tilblivelsen af deres skriftsprog og bibeloversættelse

Nils Arne Pedersen

1. Indledende bemærkninger

Koptisk er betegnelsen for det gamle ægyptiske sprog, således som det fra det 3. århundrede e.Kr. er bevidnet i tekster og skrevet i et alfabet, der almindeligvis består af det græske alfabet og nogle få bogstaver, der stammer fra et ældre ægyptisk skriftsystem, demotisk. Demotisk var en videreudvikling af hieroglyfskriften. Man plejer at sige, at koptisk foreligger som en lang række dialekter, men i nyere forskning taler man ofte om to koptiske sprog og en hel række dialekter. Sprogene er bohairisk, der benyttedes i Nildeltaet ('Nedreægypten'), og sahidisk, der benyttedes i den 900 km lange Nildal ('Øvreægypten'). Denne terminologi er egentlig mere præcis end den ældre forsknings, men den vil af praktiske grunde alligevel ikke blive benyttet i denne artikel, der i stedet vil betegne bohairisk og sahidisk som 'hoveddialekter'.

Det ægyptiske talesprog var i det væsentlige allerede blevet 'koptisk' flere århundreder, før skriftsproget blev til, og derfor giver det mening at kalde den del af romertidens ægyptiske befolkning, der brugte det – det har været det store flertal – for koptere.

Ordet 'koptisk' stammer fra det samme ord som 'Ægypten' og 'ægyptisk'. *Ht k3 Pth* ([Guden] *Ptah's ånds hus*) var det ægyptiske navn for den by, der på græsk hed Memphis; grækerne benyttede navnet om hele Ægypten og gengav det som Αἴγυπτος, heraf Αἰγύπτιος, 'ægyptisk' og 'ægypter'. Da araberne havde erobret Ægypten, benyttede de først Αἰγύπτιοι om landets oprindelige indbyggere, siden om den del af befolkningen, der ikke konverterede til Islam, men forblev kristne. Ordet fordrejede de først til 'gypti', dernæst 'qubṭi', hvorfra vores ord er afledt.

Når størstedelen af de koptiske bogstaver er græske, har det sammenhæng med ægyptisk historie. Fra Alexander den Stores erobring af Ægypten i 332 f.Kr., under ptolemæerne (323-30 f.Kr.) og romerne (fra år 30 f.Kr.) var grækerne bosat i hele landet, og græsk var både den forfinede kulturs og administrationens sprog. Dermed var der ikke blot to sprog i Ægypten, ægyptisk/koptisk og græsk, men en stor del af den indfødte del af befolkningen må efterhånden være blevet tosproget. Ikke desto mindre blev den klassiske græske litteratur aldrig oversat til ægyptisk, og det var først efter et halvt årtusinde, at kopterne begyndte at bruge de græske bogstaver. Det var de kristne, der indledte oversættelsen af græske tekster til et ægyptisk skriftsprog, koptisk. De tekster, der først blev oversat, synes at have været nogle af bibelens skrifter. Næsten samtidig blev andre dele af den græske kristne litteratur oversat, og kort efter, i første halvdel af det 4. århundrede, dukker de første eksempler på en koptisk originallitteratur

op. Ikke længe efter foreligger der vidnesbyrd om, at gnostisk og manikæisk litteratur er blevet oversat til koptisk og i det 5. århundrede nåede den koptiske litteratur sit højdepunkt med archimandriten Apa Shenutes (348 (?)-466) sahidiske værker.

I denne epoke opstod munkevæsenet i Ægypten. Antonius (ca. 250-356) og andre anakoreter levede som eneboere eller i store eremitkolonier, og Pachom (292-346) grundlagde de første *koinobitiske* klostre med fælles regler. Munkevæsenet bredte sig fra Ægypten til hele kristenheden, men snart efter blev den ægyptiske kirke isoleret fra Romerrigets fælles kirke.

En synode år 451 i Kalkedon vedtog en lære om forholdet mellem Kristi guddommelighed og menneskelighed, som de såkaldte monofysiter ikke kunne acceptere. Kirken i Ægypten blev splittet på dette spørgsmål, idet det altovervejende flertal af befolkningen, kopterne og en del af grækerne, sluttede sig til den monofysitiske, koptiske kirke. Sprogligt blev denne kirke i stigende grad præget af koptisk på bekostning af græsk, og denne udvikling blev forstærket efter 639-42, da araberne erobrede Ægypten. På længere sigt blev den arabiske erobring katastrofal for den koptiske kirke: Efterhånden konverterede størsteparten af befolkningen til Islam, og fra det 11. århundrede uddøde koptisk som talesprog, idet hele befolkningen, både muslimer og kristne, blev arabisktalende. Det mindretal, der forblev kristne, kaldes også i dag koptere; de udgør antagelig omkring 9% af den ægyptiske befolkning, og i deres kirke benyttes bohairisk koptisk stadig som liturgisk sprog.

Det koptiske skriftsprog blev således brugt af de kristne i Ægypten, både af de ortodokse og af forskellige andre grupper, gnostikere og manikæere, der brugte kristne traditioner og på forskellig vis gjorde krav på også at være kristne. Derfor bør disse grupper studeres i sammenhæng med den ægyptiske kristendom. Tilblivelsen af det koptiske skriftsprog og den koptiske bibeloversættelse, der er emnet for nærværende artikel, må således skulle forstås i sammenhæng med Ægyptens kirkehistorie. Hvornår og hvorfor begyndte de kristne i Ægypten at benytte det koptiske skriftsprog?

For at besvare dette spørgsmål beskrives først den ægyptiske kirkes udvikling indtil begyndelsen af det 4. århundrede. De tidligste forsøg på at benytte det græske alfabet til at skrive koptisk foreligger i de hedenske, gammelkoptiske tekster, og et afsnit er viet til udviklingen fra de gammelkoptiske til de koptiske alfabeter. Det forhold, at den ældste koptiske litteratur foreligger i forskellige dialekter, beskrives i det følgende afsnit. Afsnittet om "skoler og skrivere" forklarer, hvem der skabte skriftsproget, og et afsnit om bibeloversættelsernes funktion forsøger at vise, at hovedgrunden til, at det nye skriftsprog blev taget i brug, var praktisk. Afsluttende er der tilføjet et lille afsnit om den koptiske bibel og det tidligste munkevæsen.

2. Den ægyptiske kirkes udvikling frem til begyndelsen af det 4. århundrede
NT beretter om, hvorledes kristendommen i løbet af få årtier bredte sig fra Palæstina til Syrien, Lilleasien, Grækenland og Rom. Med dette in mente og på baggrund af den

store samhandel og udbredte kommunikation mellem Middelhavslandene er det nærliggende at tro, at kristendommen allerede må have nået Alexandria tidligt i det 1. århundrede, så meget mere som Alexandria rummede et stort jødisk mindretal. De jødiske mindretal var netop det naturlige udgangspunkt for den tidlige kristne mission. Ejendommeligt nok nævner NT imidlertid ikke direkte en ægyptisk kristendom. Der er dog enkelte antydninger i NT. Apostlenes Gerninger (2,10) hævder, at der var jødiske mænd fra Ægypten til stede ved pinseunderet, da en stor mængde mennesker blev omvendt til kristendommen, og det kan betyde, at der fandtes kristne i Ægypten, da Apostlenes Gerninger blev skrevet (antagelig år 75-80). Apostlenes Gerninger (18,24ff) fortæller om en "jøde, der hed Apollos, og som stammede fra Alexandria" og kom til Efesos; han var blevet undervist i kristendommen (ApG 18,25). Her tilføjer den "vestlige" tekst, Codex Bezae (D) imidlertid "i sin fædreneby". D's tilføjelse er næppe den oprindelige tekst, men derfor kan det godt være rigtigt, at Apollos var blevet kristen i Alexandria. Det er da værd at bemærke, at det, Apostlenes Gerninger fortæller om Apollos' kristendom, måske betyder, at han repræsenterede en kristendomstype, der afveg fra den, vi ellers kender (se ApG 18,25-26; 19,1-7). Paulus nævner i øvrigt også denne Apollos (1 Kor 1,12; 3,4-6).

Det er ikke bare i NT, vi forgæves leder efter beretninger om kristendommens indførelse i Alexandria og Ægypten. De ældste litterære kilder er i det hele taget tavse. Først omkring år 311 kan kirkehistorikeren Euseb af Cæsarea (*H.E.* II,16,1) fortælle, at menigheden i Alexandria blev grundlagt af den fra NT bekendte Johannes Markus (se ApG 12,12.25; 13,5.13; 15,37.39; Kol 4,10; Filem 24; 2 Tim 4,11; 1 Pet 5,13), der skal have forfattet Markusevangeliet. Såfremt et brev fra den kristne forfatter Klemens af Alexandria, der dukkede op i 1958, er ægte, eksisterede denne tradition dog allerede på Klemens' tid omkring år 180-200. I dette brev hævder Klemens ligeledes, at Markus kom til Alexandria. Selv hvis Klemens skulle have kendt Markustraditionen, er det dog fortsat umuligt at sige noget om en eventuel historisk kerne i denne tradition.

Euseb bringer desuden en liste over Markus' efterfølgere, Alexandrias bisper i det 1. og 2. århundrede (*H.E.* II,16,1; II,24; III,14; III,21; IV,1; IV,4; IV,5,5; IV,11,6; IV,19; V,9; V,22). Denne liste stammer antagelig fra den kristne forfatter Julius Africanus (ca. 240). Der er tale om en ren navneliste; Euseb bringer ingen oplysninger om bisperne eller om begivenheder, der fandt sted under dem. Listen virker derfor som en konstruktion, ligesom oldkirkens andre bispelister, der skulle vise, at de ældste menigheder havde en uafbrudt succession af monarkiske bisper tilbage til apostlene. Det er omdiskuteret, hvorledes de ældste kristne menigheder har været organiseret, men oprindeligt har de næppe været ledet af en enkelt mand. Denne form for ledelse har først udviklet sig efterhånden, og ikke samtidig overalt i Romerriget. Ifølge en teori har nogle af menighederne i Romerrigets større byer i en tidlig fase været ledet af et kollegium af presbytere eller bisper (betegnelserne dækkede på dette stadium samme embede). Senere blev magten koncentreret hos en enkelt monarkisk biskop med undergivne presbytere. Alexandria kan have været et af de sidste steder, hvor det monarkiske episkopat blev indført. Under alle omstændigheder er det først med biskop

Demetrius af Alexandria (189-232), som Euseb fortæller om (*H.E.* V,22), at det er sikkert bevidnet, at den alexandrinske menighed er blevet ledet af én enkelt biskop.

Det ser da også ud til, at Alexandrias menighed oprindeligt har været ledet af et presbyterkollegium. I perioden efter Demetrius blev presbyterne i Alexandria ved med at have større magt end i andre byer. Hieronymus (ca. 347-420) hævder, at lige til Heraklas' (232-47) og Dionysius' (247-64) episkopater valgte Alexandrias presbytere altid én fra deres midte til biskop (*Brev CXLVI Ad Evangelum*, 1, PL; 22, sp. 1194). Severus, der var monofysitisk patriark af Antiochia 512-18, fortæller, at i ældre tid blev Alexandrias biskop udnævnt af presbyterne, men at på Severus' egen tid blev biskoppen indsat af bisper i overensstemmelse med bestemmelserne på Nikæasynoden (år 325; *Brev II.3*). En tredje kilde, Eutychius' *Annaler*, fortæller noget lignende. Denne Eutychius hed oprindeligt Sa'id ibn Batrik; han var melkitisk patriark af Alexandria år 933-43. Melkitisk betyder, at han ikke var kopter, men tilhænger af Kalkedonsynodens lære om Kristus. Hans *Annaler* er på arabisk og giver en række oplysninger om Alexandrias første bisper, som vi ikke kender fra andre kilder. *Annalerne* er dog en sen kilde, og Eutychius en ikke alt for pålidelig forfatter. *Annalerne* hævder, at Alexandrias bisper oprindeligt var omgivet af 12 presbytere. Hver gang en biskop døde, valgte presbyterne en fra deres kreds til biskop. De andre 11 lagde deres hænder på hans hoved og velsignede ham og gjorde ham til biskop. Derefter valgte de en ny presbyter, så de altid var 12. Men biskop Alexander af Alexandria (312-28) afskaffede denne ordning og befalede i stedet, at Alexandrias biskop skulle vælges og ordineres af de ægyptiske bisper; de ægyptiske bisper behøvede heller ikke at tage den ny biskop fra de 12 presbyteres kreds (*Annales* 329-32, PG; 111, sp. 982). Den ordning, som de tre kilder fortæller om, kan være en rest af et oprindeligt presbyterkollegium fra tiden, før det monarkiske episkopat blev indført.

De første pålidelige oplysninger i litterære kilder om kristne i Alexandria drejer sig ikke om rettroende, men om gnostikere, dvs. sektledere der af den katolske kirke betragtedes som kættere: Karpokrates skal have levet på kejser Hadrians tid (117-38), og i 130'erne skal både Basilides og Valentinus have virket i Alexandria og Ægypten. Derfor mente Walter Bauer i sin tid, at den ægyptiske kristendom oprindeligt måtte have været gnostisk; når kilderne i øvrigt var tavse om de ældste menigheder, var det for at skjule deres hæretiske karakter. Først sent i det 2. århundrede var den rettroende kristendom blevet bragt til landet, hvilket især skete ved indgriben fra den romerske menighed. Oprindeligt var Markus knyttet til Peter og Rom (f.eks. er Markus i 1 Pet 5,13 knyttet til Peter, og de befinder sig begge i Rom, da tekstens Babylon sandsynligvis er et dæknavn for Rom), og Markuslegenden med bispelisten er netop udtryk for Demetrius' romersk inspirerede propaganda.

Det er i øvrigt også fra Demetrius' tid, at vi har de første vidnesbyrd om den alexandrinske menigheds berømte kateketskole, hvortil navne som Pantænus (ca. 180), Klemens og Origenes (185-ca. 254) knytter sig. Denne skole skulle blive afgørende for, at kirken både tog filologien og en filosofisk præget systematisk teologi i sin tjeneste.

Skal vi tegne et billede af Ægyptens tidligste kirkehistorie, må de litterære kilder imidlertid sammenholdes med de oplysninger, vi kan hente ud af papyrusfundene. Syd for Nildeltaet er Ægyptens klima så tørt, at papyri kan bevares i årtusinder. I mange henseender har de ægyptiske papyrusfund i dette århundrede suppleret og udvidet vor viden om antikken. Papyrusfundene rummer også de tidligste materielle vidnesbyrd om kristendommens eksistens; det ældste er fragmentet Papyrus Rylands Greek 457 eller P⁵², der måske stammer fra Oxyrhynchus eller Fayyūm og kan dateres til første fjerdedel af det 2. århundrede eller måske så tidligt som slutningen af 1. århundrede. Fragmentet rummer Johannesevangeliet 18,31-33.37.38; det er måske skrevet kun tyve år efter, at evangeliet blev forfattet. I 1979 optalte Colin H. Roberts 14 kristne tekster og tekstfragmenter, der kan dateres til det 2. århundrede. Der er ingen dokumenter som privatbreve, kontrakter eller testamenter mellem dem. Sandsynligvis skyldes dette bl.a., at sådanne dokumenter sjældent gav anledning til, at en religiøs tro blev nævnt. Alle de kristne papyri rummer litterære tekster og især fra bibelen. Man kan se, at de fleste af teksterne har været bestemt til oplæsning i kirken, fordi de er forsynet med forskellige tegn, der skal lette oplæsningen (f.eks. accenter eller *coronis* til at markere afslutningen på den passage, der skal læses op). Disse papyri kan også fortælle noget om, hvilke sociale lag Øvreægyptens kristne i det 2. århundrede blev rekrutteret fra. De fleste af dem, der har skrevet disse tekster, har ikke formået at skrive med den håndskriftstil, som blev benyttet af den græske elite til klassiske litterære tekster; hovedparten af teksterne er baseret på den håndskriftstil, der findes i de dokumentariske papyri og viser derfor, at teksterne er skrevet af de samme sociale lag, som vi kender derfra, dvs. den lavere middelklasse bestående af handelsmænd, landmænd og lavere embedsmænd, der ikke havde litterære interesser, men for hvem det var afgørende at kunne læse og skrive græsk. I sidste del af det 2. århundrede begynder håndskrifterne at være af højere kvalitet; dette forhold kan skyldes indflydelse fra den nye kateketskole i Alexandria, men det antyder tillige, at menighederne nu rummede flere medlemmer fra den dannede elite.

Ud over nogle GT-håndskrifter (1 Mos; 2 Mos og 5 Mos; 4 Mos og 5 Mos; og tre håndskrifter med Salmernes Bog), der sandsynligvis er blevet brugt af kristne, og NT-håndskrifter (Joh (P⁵²); Matt; Matt og Luk; Tit) viser papyrusfundene, at alexandrinske og ægyptiske kristne i det 2. århundrede brugte to apokryfe evangelier (fragmenter af et ellers ukendt evangelium og af Thomasevangeliet) ved siden af de fire, der blev kanoniseret på denne tid. Klemens af Alexandria bevidner også, at forskellige apokryfe evangelier blev benyttet i det 2. århundredes alexandrinske menigheder. Men på dette punkt adskiller Alexandria sig næppe fra Romerrigets andre menigheder.

Over for Bauers teori om, at den første alexandrinske kristendom var gnostisk, måtte Roberts derfor stille spørgsmålet, hvorfor der ikke var fundet gnostiske papyri fra det 2. århundrede? Mellem de 14 tekster findes der kun én eneste, Thomasevangeliet, der kan være gnostisk, og endog dette er omdiskuteret. De andre tekster vidner om

en ikke-gnostisk kristendomstype. Netop GT var et teologisk problem for gnostikerne. En ikke-gnostisk tekst er Hermas' *Hyrden*, og der er endog fundet et antignostisk fragment, en del af Irenæus' skrift *Adversus Hæreses*, som blev afsluttet i Lyon kort efter år 189. Få år efter at blækket var blevet tørt på Irenæus' originalmanuskript, må en kopi altså have nået menigheden i Oxyrhynchus. Vel er 14 papyri et spinkelt materiale, men Bauers få oplysninger fra litterære kilder om alexandrinske gnostikere var endog mere spinkelt. Papyrusfundene må tydes i den retning, at Alexandria og Ægypten i det 2. århundrede både rummede en gnostisk-kristen minoritet og en ikke-gnostisk majoritet. Det må have været denne ikke-gnostiske gruppe, der udviklede sig til at blive Ægyptens ortodokse kirke. Hvorfor de litterære kilder er tavse om Alexandrias menighed, ved vi ikke; men Bauers forklaring må i det mindste opgives.

Der har næppe været noget skarpt teologisk brud i slutningen af det 2. århundrede, men nok en organisatorisk forandring, da det antagelig først er henimod slutningen af det 2. århundrede, at menigheden i Alexandria blev ledet af én biskop på samme måde som hos Romerrigets andre menigheder. På dette tidspunkt havde de alexandrinske kristne imidlertid længe været i gang med at udbrede deres tro langs Nilen. Papyrusfundene viser jo, at kristendommen allerede i begyndelsen af det 2. århundrede var udbredt i Øvreægypten. Denne tidlige udbredelse er i virkeligheden ganske naturlig, når man tager de tætte økonomiske, kulturelle og personlige forbindelser mellem grækerne i Alexandria og den græske middelklasse i det øvrige Ægypten i betragtning. Den bevidnes også af Euseb i forbindelse med nogle kristenforfølgelser, der fandt sted omkring år 202, måske opmuntret af kejser Septimius Severus: Forfølgelsen blev særlig voldsom i Alexandria, "hvortil Guds atleter [dvs. martyrerne] blev sendt fra Ægypten og hele Thebais ligesom til et meget stort stadion" (*H.E.* VI, 1).

Måske allerede i det 1. århundrede, men i hvert fald i løbet af det 2. århundrede, må vi antage, at de kristne menigheder begyndte at omfatte mennesker, hvis modersmål var koptisk. Vi har dog ingen sikker omtale af dem i kilderne: Når de taler om kristne Αἰγύπτιοι, sigter det ikke nødvendigvis til koptisktalende. Den berømte kristne teolog Origenes, hvis navn er halvvejs ægyptisk, er den første, der taler om kristne ægyptere, men denne tids skelnen mellem Αἰγύπτιοι og Ἕλληνας var en etnisk skelnen, der snarere var baseret på sociale forskelle end sproglige. Ægyptere synes at have kunnet betyde dem, der ikke hørte til den arvelige, privilegerede klasse i hovedbyerne i de enkelte administrative distrikter. Medlemskab af denne eksklusive gruppe gav bl.a. visse skattefordele og adgang til den bedste græksksprogede uddannelse. Ægyptere kan også blot have betydet den del af befolkningen, der ikke var borgere i hovedbyerne. Men også sproget kunne gøres til det afgørende kendetegn på, hvem der regnedes for ægyptere. I 215 befalede kejser Caracalla, at folk fra länddistrikterne, der opholdt sig i Alexandria, skulle fordrives fra byen, og i denne sammenhæng hedder det: "Thi de sande ægyptere blandt linnedværerne kan let kendes på røsten, som [vis]er, at <de> har taget andres udseende og dragt. Ved deres levevis viser deres sædvaner, der er modsat borgerlig opførsel, desuden også, at de er ægyptiske landboere" (citeret fra *Select Papyri* II, nr. 215 (Loeb)). Her betyder ægyptere tydeligt nok folk fra landet, men et

kendetegn på disse landboere er netop, at de er koptisktalende; at de kan kendes på røsten, betyder jo enten, at de ikke kan græsk, eller at de kun taler det med koptisk accent.

Hellenerne kan udmærket have kunnet tale koptisk, selv om de selvfølgelig altid har kunnet tale græsk, og ægyptere kan ligeledes have været græsktalende, selv om den del af befolkningen, der havde koptisk som første sprog, dog uden tvivl har udgjort flertallet af ægypterne. I et brev til biskop Fabius af Antiochia beretter biskop Dionysius af Alexandria om kejser Decius' kristenforfølgelse 249-51 i Alexandria; blandt ofrene nævner han "ægypterne Heron og Ater og Isidor" (Euseb, *H.E.* VI,41,19) og ægypteren Nemesion (Euseb, *H.E.* VI,41,21). Skønt disse martyrer var ægyptere, behøver de ikke at have være koptisktalende. Når Dionysius i sin lange opregning kun nævner fire ægyptere i alt, taler det for, at kirkens ægyptiske element stadig var forholdsvis lille. Blot ved vi ikke, hvad 'ægypter' her betyder. Hvis den del af de koptisktalende, der vanskeligst forstod græsk, skal søges blandt ægypterne, er det imidlertid forståeligt, at kilderne endnu ikke har nævnt en kristen, koptisk litteratur. Så længe de kristne var græsktalende og tosprogede, der glimrende forstod græsk, var et koptisk skriftsprog eller en koptisk bibeloversættelse ikke påkrævet, men fra det øjeblik kristendommen for alvor nåede ud til indfødte, koptiske lag af befolkningen, der havde vanskeligt ved at forstå græsk, er behovet for en koptisk bibeloversættelse vokset. Vi må derfor antage, at nogle af de tosprogede kristne koptere har taget initiativet til den grundlæggende fornyelse af det ægyptiske skriftsprog, der samtidig skulle betyde et brud med hele Ægyptens åndelige arv.

Hvordan blev de kristne menigheder, der på Dionysius' tid fandtes i Ægypten, ledet? Menighederne opstod oprindeligt som resultat af alexandrinsk mission, og ganske naturligt måtte de vedblivende være blevet påvirket fra denne rige by med dens enorme menighed, Romerrigets største. Da Alexandrias menighed først havde fået en monarkisk ledelsesform, var de alexandrinske bisper måske ligefrem i stand til at omorganisere de ægyptiske menigheder ved at udpege bisper for dem. Eutychius hævder, at der oprindeligt ikke var bisper i Ægypten; dette ændredes under Demetrius, der udpegede de første 3 bisper, og hans efterfølger Heraklas udpegede 20 mere (*Annales* 332, PG; 111, sp. 982). Eutychius er ganske vist en dårlig kilde, men det er svært at se, hvilken interesse han skulle have i at konstruere en oplysning, der henlægger oprettelsen af Ægyptens bispesæder til så sen en tid.

Hvis Eutychius' oplysning er rigtig, *kan* den have sammenhæng med, at de ægyptiske byer fik en ny status år 200. Indtil dette år havde Ægypten kun været Alexandrias land (χώρα), for så vidt byerne manglede det vidtgående indre selvstyre og den kontrol med de omgivende landområder, som ellers kendetegnede Romerrigets byer. For at gøre opkrævningen af skat mere effektiv oprettede kejser Septimius Severus byråd i Alexandria og provinsens hovedbyer. Selv om landområderne omkring byerne foreløbig blev fastholdt under provinsregeringens kontrol, ser det alligevel ud til, at medlemmerne af de nye byråd efterhånden fik en reel indflydelse som regeringens

agenter ude på landet. Det var dog først kejser Diokletians reformer et århundrede senere, der gav byrådene fuld kontrol med landet.

De 3 bisper, som Demetrius udpegede, kan være den første nølende reaktion på den nye situation, som Heraklas så i højere grad har forstået at imødekomme. I hvert fald var der biskopper op langs Nilen under Dionysius, og Euseb nævner flere af dem. Dionysius må også have gjort krav på en overhøjhedsret over dattermenighederne, da han forsøgte at kontrollere dem og centralisere kirken under sin ledelse. En tidligere ægyptisk biskop, Nepos, havde udbredt en ikke-ortodoks lære om tusindårsriget, der stadig havde mange tilhængere i byen Arsinoë. Dionysius rejste selv til Arsinoë, hvor han med held bekæmpede denne lære, og han forfattede et skrift mod et af Nepos' værker (Euseb, *H.E.* VII,24). Dionysius skrev også et festbrev, stilet til en anden ægyptisk biskop, Hierax (Euseb, *H.E.* VII,21,2), og det synes overhovedet at have været Dionysius, der indledte dén tradition, at Alexandrias biskop lod et årligt festbrev cirkulere, der var rettet til de menigheder, som han gjorde krav på at være øverste leder for, således til 'brødrene i Ægypten'. Festbrevene informerede dem om Alexandrias beregning af tidspunktet for påskefesten og bispens syn på forskellige sager (Euseb, *H.E.* VII,20; VII,22,11).

I den følgende tid må både den ægyptiske kristenhed og Alexandrias kontrol være taget til. Omkring år 320 ved vi, at der var næsten 100 bisper i Ægypten sammen med Libyen og Pentapolis, der også hørte under Alexandria. Det vil sige, at der har været mindst én biskop i hvert administrativt distrikt, for tilsammen udgjorde Ægypten, Libyen og Pentapolis 81 distrikter. Den fælleskirkelige synode, der blev afholdt i Nikæa i 325, fastslog da også, at Alexandrias bisper havde overhøjheden over disse områder. Alexandrias bispedømme havde dermed udviklet sig til Ægyptens patriarkat. Det må også senest have været på denne tid, at de ægyptiske bisper overtog retten til at udpege biskoppen i Alexandria. Eutychius siger, at det skete i disse år, og Severus af Antiochia antyder noget lignende. Når Hieronymus derimod siger, at den gamle praksis var i brug "indtil bisperne Heraklas og Dionysius" ("usque ad Heraclam et Dionysium episcopos"), er det naturligst at forstå det sådan, at den var i brug ved Dionysius' tiltrædelse, men derefter ophørte. Udsagnet *kan* dog også betyde, at Hieronymus blot vidste, at den gamle praksis endnu havde været gældende under disse bisper, men at han ikke var klar over, hvornår den blev afskaffet.

I 324 fik Konstantin den Store magten i Ægypten, og med ham begunstigede staten kirken, hvilket muliggjorde, at størstedelen af Ægyptens befolkning i det 4. og 5. århundrede kunne vindes for kristendommen. Dette havde næppe været muligt uden de foregående århundreders udvikling, og en af forudsætningerne skal søges i eksistensen af et koptisk skriftsprog og en koptisk bibeloversættelse.

3. Udviklingen fra de gammelkoptiske til de koptiske alfabeter

Sandsynligvis var det i løbet af det 3. århundrede e.Kr., at de første varianter af det koptiske alfabet blev skabt; den sidste hieroglyfandskrift (fra Philae i det sydligste Ægypten) er fra 393-95, og de sidste demotiske graffiti (også fra Philae) stammer fra det 5. århundrede. Da den gamle ægyptiske religion endnu var i live til midten af det 6. århundrede, må de gammelægyptiske skriftsystemer dog have været kendt af nogle få frem til denne tid. Men på kun 300 år fortrængte det koptiske alfabet således de faraoniske skriftsystemer, der havde eksisteret i mere end 3300 år. Det koptiske alfabet er helt anderledes end de gamle systemer; det inkluderer vokaler, medens de gamle systemer var konsonantskrifter. Desuden blev alfabetet benyttet til at skrive et ægyptisk, der var tættere på talesproget end det, der blev skrevet med de ældre systemer, og det nye skriftsprog inkluderede desuden en meget stor mængde græske låneord.

Der har således været tale om et markant kulturelt brud med fortiden. Det koptiske alfabets og skriftsprogs succes har, som antydtes, uden tvivl sammenhæng med et andet kulturelt brud, nemlig kopternes overgang til kristendommen, men der er tale om et kompliceret forløb, der kræver mere end én forklaring.

Da det nye skriftsprog blev til, havde Ægypten været under græsk indflydelse i mere end et halvt årtusinde, og i denne periode forekom der forskellige former for skrift, der forberedte den koptiske. Transkriptioner af ægyptiske personnavne med græske bogstaver viste muligheden af at skrive ægyptisk i en alfabetskrift, uanset at forskellige lyde ikke kunne gengives adækvat. Fra ptolemæisk tid og frem har vi flere vidnesbyrd om, at folk fra de miljøer, der opretholdt de gamle ægyptiske traditioner, ofte kunne græsk eller ligefrem havde en hellenistisk uddannelse. På denne baggrund kan det ikke overraske, at vi fra midten af det 3. århundrede f.Kr. finder nogle få forsøg på at skrive ægyptiske ord og korte tekster ved hjælp af det græske alfabet. Disse første forsøg betegnes præ-gammelkoptisk. Langt senere, dvs. i den byzantinske periode, blev nogle ikke-litterære koptiske tekster i hellenistiske miljøer også skrevet med det græske alfabet, men det er usikkert, om der er en kontinuitet mellem denne praksis og de ældre forsøg.

De gammelkoptiske alfabeter kombinerer derimod det græske alfabet med en større mængde bogstaver af demotisk oprindelse. Disse alfabeter, der afgjort har inspireret til det koptiske alfabet, bruges i nogle få hedenske tekster, der stammer fra det 1. til det 4. århundrede e.Kr. En enkelt af disse tekster, som er fra det 2. århundrede e.Kr., er skrevet i et langt ældre idiom, men ellers er teksternes morfologi og syntaks i det væsentlige koptisk; i disse tekster møder vi også idiomer, der ligner nogle af de senere koptiske dialekter. Disse gammelkoptiske forsøg er en af forudsætningerne for det koptiske skriftsprogs tilblivelse og kan først og fremmest tænkes at have været nyttige for græsktalende, der med en præcis udtale ønskede at oplæse ægyptiske tekster. En græsktalende, der oplæste en ægyptisk tekst, skrevet med hieroglyffer eller demotisk skrift, ville sikkert udtale konsonanterne nogenlunde korrekt, men lave mange fejl ved vokalerne. Hvis han i stedet oplæste en ægyptisk tekst skrevet med græske bogstaver,

ville han ganske vist blive mere sikker i sin vokaludtale, men nu ville der komme fejl ved udtalen af konsonanterne, idet vigtige dele af det ægyptiske sprogs konsonantiske lydsystem ikke kunne gengives med det græske alfabet – de to sprog, ægyptisk og græsk, er jo slet ikke i familie med hinanden. Løsningen var derfor at kombinere det græske alfabet med nogle af de demotiske bogstaver. Men hvorfor skulle græsktalende egentlig ønske at kunne oplæse ægyptiske tekster med en præcis udtale?

De fleste af de gammelkoptiske tekster er enten magiske eller astrologiske, og derfor er det blevet foreslået, at de gammelkoptiske alfabeter blev skabt inden for tosprogede sociale grupper med interesse for magi. Man forestillede sig, at de dæmoner, som magikeren påkaldte for at tage dem i sin tjeneste, var som bidske hunde, der var dresseret til at adlyde præcise ordrer. Hvis de magiske formularer blev udtalt forkert, var det umuligt at sige, hvorledes dæmonerne ville reagere. Man kunne håbe, at de sov videre, men der var også den risiko, at de blev vækket, og at de, da befalingen var uforståelig, blev rasende og overfaldt den uheldige magiker. De gammelkoptiske tekster beskyttede således græsk-ægyptiske magikere mod en fare.

På grund af deres hedenske baggrund rummer de gammelkoptiske tekster mange navne og termer, der ikke bruges i de senere koptiske tekster. Påfaldende er det, at græske låneord, der ellers spiller en overvældende rolle i koptiske tekster, næsten helt mangler. Disse træk viser os, hvorledes det koptiske skriftsprog er forbundet med kristendommens kulturelle brud, men også at dette brud indebar en yderligere kulturel tilnærmelse til Ægyptens græske befolkningsselement. En modreaktion kan iagttages i de yngste gammelkoptiske tekster, der stammer fra den tid, da den ægyptiske kirke brugte det koptiske alfabet; i disse tekster foreligger der sandsynligvis en kulturel, hedensk markering over for de kristne gennem et bevidst valg af arkaiserende sprogformer.

De mennesker, der opfandt de forskellige gammelkoptiske alfabeter, har måske ikke haft meget kontakt med hinanden. Det er næsten givet, at opfinderne og brugerne af disse alfabeter ikke har forestillet sig, at de gamle skriftsystemer (hieroglyffer og demotisk skrift) skulle fortrænges af den nye type alfabeter. De gamle skriftsystemer var jo bærere af hele den hedenske, ægyptiske litteratur, og brugerne af de nye alfabeter havde ikke en ny litteratur, der skulle erstatte den gamle. Formålet med de nye alfabeter må have været begrænset og supplerende.

Opfinderne af de egentlige koptiske alfabeter har derimod haft meget mere ambitiøse motiver. De har overtaget og systematiseret de gammelkoptiske alfabeters særlige idé, som var at kombinere det græske alfabet med demotiske skrifttegn, og ligesom de fleste brugere af de gammelkoptiske alfabeter har brugerne af de koptiske alfabeter erstattet et arkaisk trin af det ægyptiske sprog med samtidens folkesprog. Men med disse initiativer har de netop ønsket en fuldstændig intellektuel omvæltning, et brud.

Introduktionen af det nye koptiske skriftsprog må på ganske kort tid have haft den betydning, at hele den gamle hedenske litteratur blev uforståelig og utilgængelig for alle dem, der blev uddannet i det nye skriftsprog. Uden tvivl var dette tilsigtet: For de

ægyptiske kristne var hele deres lands hedenske fortid ikke blot uden værdi, men skadelig og djævelsk; der var intet, der fortjente at blive bevaret. Her skal vi erindre, at kirkefædrene netop angreb det ægyptiske hedenskab særlig voldsomt, idet de fulgte Paulus, der i Rom 1,23 direkte havde angrebet dyrkelsen af dyr, der var et særlig grelt eksempel på, at hedningerne "dyrkede og tjente skabningen i stedet for skaberen" (Rom 1,25). Medens der er en kontinuitet mellem den hedenske og kristne litteratur på græsk og latin, er der ikke en sådan kontinuitet i Ægypten: De gamle tekster kunne ikke bevares, og de blev heller ikke transskriberet og oversat til koptisk. Når nogle forskere mener, at en del af hensigten med indførelsen af det koptiske skriftsprog var at genoplive den ægyptiske kultur, kan det derfor næppe være rigtigt. Det koptiske skriftsprog blev indført af hensyn til udbredelsen af en ny, kristen litteratur.

Nogle af de ældste koptiske tekster afspejler en indledende, eksperimenterende fase. Der blev udarbejdet flere varianter af det koptiske alfabet. Et af de ældste vidnesbyrd om koptisk (fra sidste del af det 3. århundrede) er nogle glosser i marginen på et græsk håndskrift med Esajas' Bog (P. Beatty 7); disse glosser minder om de prægammelkoptiske forsøg, for her benyttes bogstaverne af demotisk oprindelse slet ikke. Den variant, der er tættest på de gammelkoptiske alfabeter, foreligger i en pergamentcodex med Ordsprogenes Bog fra det sene 3. århundrede (P. Bodmer VI); her benyttes hele 10 bogstaver af demotisk oprindelse (denne codex er i øvrigt ikke blot interessant på grund af sit alfabet, men også på grund af sin arkaiske dialekt). Sammenligner vi med de to koptiske hoveddialekter, sahidisk og bohairisk, har sahidisk kun 6 bogstaver af demotisk oprindelse og bohairisk kun 7. Udviklingen fra de gammelkoptiske til de koptiske alfabeter var således en forenklingsproces.

4. De koptiske dialekter

De koptiske tekster foreligger ikke blot i flere alfabeter, men også i de to nævnte hoveddialekter, sahidisk og bohairisk, og i en hel række mindre dialekter. Når nyere forskning ofte betegner sahidisk og bohairisk som sprog, er det for at tydeliggøre, at deres funktion har været hævet over den lokale og regionale brug. Bohairisk har været det fælles sprog, ved hjælp af hvilket Nedreægyptens indbyggere har kunnet forstå hinanden, uanset hvilke lokale dialekter de ellers har talt, og i Øvreægypten har sahidisk haft samme funktion. Nedreægypten vil sige Nildeltaet, og Øvreægypten vil sige den ca. 900 km lange Nildal fra Deltaet til 1. katarakt, lidt syd for Aswan. Til Øvreægypten kan vi også regne den store Fayyūm-oase. Nildalens længde på 900 km skal sammenlignes med, at bredden af den frugtbare jord kun er 12-20 km mod nord og 1-5 km mod syd; der er altså tale om en smal flodoase. Ægypten er i den grad agerjordens område, at det engang har givet navn til landet og dets indbyggere. Før den arabiske erobring kaldte kopterne ikke sig selv koptere, men på den sahidiske hoveddialekt 'indbyggerne af det Sorte Land' ("nrm nkēme"). Navnet 'det Sorte Land' sigter til den sorte farve på jorden i det dyrkbare og beboelige land langs Nilen og i Nilens Delta som

modsætning til den omgivende ørken, hvis farve er gul; her følte ægypterne sig ikke hjemme. I ørkenen mente man, at dæmonerne boede, og én af grundene til, at Antonius og de andre anakoreter drog ud i ørkenen, var netop, at de ville kæmpe mod dæmonerne.

Da Nedreægyptens klima ikke begunstiger, at papyrushåndskrifterne bliver bevaret, har vi ikke meget materiale, der kan dokumentere, at Deltaets indbyggere ved siden af den fælles hoveddialekt bohairisk har benyttet lokale dialekter, skønt dette utvivlsomt har været tilfældet. Vi ved, at bohairisk oprindeligt har været den lokale dialekt i det vestlige Delta (Buhaira) og Wādī al-Nāṭrūn sydvest for Alexandria. Til gengæld har vi et større materiale, hovedsageligt litterære håndskrifter, fra Øvreægypten, der vidner om en hel række dialekter, men i flere tilfælde kan vi endnu ikke med sikkerhed sige, hvor i Nildalen de enkelte dialekter skal placeres. Det skyldes dels, at håndskrifterne kan være blevet bragt langt væk fra deres oprindelsessted, således at findestedet ikke altid fortæller noget om, hvor en given dialekt har været talt, dels at vi oftest heller ikke kender findstederne. Der bliver dog ydet en stor indsats fra forskningens side for at afklare den koptiske dialektale geografi og i kraft af en række gode kriterier, der muliggør en placering, er der grund til at forvente, at vi en dag vil kunne tegne et temmeligt sikkert billede. Når ikke-litterære tekster, f.eks. graffiti, hvor finde- og oprindelsessted oftest er det samme, afspejler en bestemt dialekt, har vi et vigtigt kriterium til at placere den pågældende dialekt. Et andet kriterium har sammenhæng med, at Nildalens form næsten kun tillader en endimensional placering af dialekterne, bortset fra nær Fayyūm og i Deltaet; dialekterne må have fulgt hinanden som perler på en snor, og derfor er det muligt at nærme sig en placering ved en sammenligning mellem dem.

De mange dialekter kan inddeles i grupper. I Øvreægypten finder vi længst mod syd, i hele området fra Aswan til Akhmīm (gr. Panopolis), gruppen af akhmimiske dialekter. Det ældste håndskrift inden for denne gruppe kan dateres til det 3. århundrede, og de øvrige håndskrifter er fra det 4. og 5. århundrede. Centrum for den akhmimisk-talende region synes at have været Theben, men i det 5. århundrede blev de akhmimiske dialekter fortrængt af sahidisk, der hele tiden havde været i brug i Theben ved siden af akhmimisk. Akhmimisk må imidlertid have levet videre som en talt dialekt, siden ikke-litterære tekster med akhmimiske træk fra det 7.-8. århundrede kendes fra Theben. Blandt de akhmimiske tekster, som er bevaret, kan nævnes oversættelser af dele af GT (bl.a. Ordsp og 'de små profeter') og af NT (Matt, Luk, Joh, Gal og Jak), af nogle af de apostolske fædre og af forskellige apokryfer.

Placeringen af den lykopolitanske dialektgruppe er omstridt, men de fleste mener, at disse dialekter har hørt hjemme nord for de akhmimiske. Et enkelt håndskrift med en lykopolitansk tekst er meget gammelt, helt fra slutningen af det 3. århundrede (en upubliceret version af Johannesevangeliet, der befinder sig i Dublin), men ellers er håndskrifterne med lykopolitanske tekster alle fra det 4.-5. århundrede; derefter må vi antage, at lykopolitansk er blevet fortrængt som skriftligt medium af sahidisk. De lykopolitanske tekster er dels bibelske tekster (således den nævnte Joh-version i Dublin,

og en anden publiceret version af Joh fra slutningen af det 4. århundrede) og apokryfer, dels manikæiske og gnostiske tekster. De gnostiske tekster foreligger næsten alle i tre codices fra det berømte Nag Hammadi-fund; deres lykopolitanske dialekt ligner meget den, der er benyttet i en version af apokryfen Paulus' Gerninger, og denne dialekt må antagelig placeres længst mod syd, tættest på akhmimisk. Længere mod nord, omkring det nuværende Qāw (gr. Antaiopolis), finder vi den lykopolitanske dialekt, som Joh-versionen fra det 4. århundrede er skrevet i; den ældre Joh-versions dialekt ligger tæt op ad denne dialekt. De manikæiske tekster er fra det 4.-5. århundrede; det er snarest dem, der stammer fra Lykopolis (det nuværende Asyüt), der længe var kendt for at være et skjulested for den manikæiske 'hæresi'. Størstedelen af de manikæiske tekster er i øvrigt fundet langt borte fra Lykopolis, i Madīnat Mādī i Fayyūm-oasen. Det er kun i de manikæiske tekster, denne særlige lykopolitanske dialekt er benyttet; muligvis har vi her et eksempel på en subkultur, der over for omverdenen markerer sin specielle identitet ved hjælp af en særlig dialekt, der derved har opnået en mere social end geografisk funktion.

Nord for den lykopolitanske dialektgruppe, sikkert i eller i nærheden af Oxyrhynchus, placerer man den mellemægyptiske eller mesokemiske gruppe af dialekter, der ligeledes blomstrede i det 4.-5. århundrede for derefter at blive fortrængt af sahidisk. Blandt de mesokemiske tekster finder vi oversættelser af Sl, Matt, ApG og de paulinske breve.

Endelig finder vi gruppen af fayyūmiske dialekter i Fayyūm-oasen. Denne dialektgruppe blev benyttet i litterære tekster særlig længe, helt frem til det 9. århundrede. Vi har bl.a. bevaret fayyūmiske versioner af evangelierne, ApG, de paulinske og katolske breve.

Allerede i løbet af det 5. århundrede fortrængte den sahidiske hoveddialekt altså de akhmimiske, lykopolitanske og mesokemiske dialekter som litterære medier, men først langt senere de fayyūmiske. Til sidst erstattede sahidisk græsk som den koptiske kirkes officielle sprog. Årsagen til denne succes skal sandsynligvis søges i, at det talte sahidisk allerede fungerede som hele Nildalens fælles hoveddialekt, inden det koptiske skriftsprog blev til, og at det skrevne sahidisk lige fra begyndelsen synes at have været brugt overalt, i konkurrence med de mindre dialekter. Den sahidiske hoveddialekts funktion som en fælles dialekt for Øvreægypten viser sig i, at den ikke har mange særlige træk i forhold til de andre øvreægyptiske dialekter, den er en 'neutral' dialekt. Sandsynligvis har en eller anden form for protosahidisk oprindeligt været en lokal dialekt, der geografisk har været talt et sted mellem den lykopolitanske og den mesokemiske dialektgruppe. Dialekten bredte sig mod nord og syd og blev gradvist udviklet til en overregional, fælles hoveddialekt, fordi den kom til at fungere som en fælles *koiné* for de sociale lag, der foretog større rejser og var beskæftiget med handel, men ikke mestrede græsk tilstrækkeligt.

Af de bevarede koptiske håndskrifter fra det 3.-5. århundrede er de sahidiske mere end 20 gange så talrige som dem, der er skrevet i dialekterne og bohairisk. Vi har da også sahidiske håndskrifter fra hele Øvreægypten. De ældste sahidiske håndskrifter er

fra slutningen af det 3. århundrede og viser, at allerede på denne tid har ikke blot store dele af GT og NT været oversat til sahidisk, men også andre tekster, således Meliton af Sardes' *Påskehomili*.

Måske var det først i det 7. århundrede, at bohairisk fra at være det vestlige Deltas (Buhaira) dialekt udviklede sig til at blive hele Nedreægyptens fælles hoveddialekt. I det 8. og 9. århundrede begyndte sahidisk at blive fortrængt af bohairisk, og da patriarken i det 11. århundrede flyttede sit sæde fra Alexandria til Cairo, bredte bohairisk sig hurtigt op gennem Nildalen til Øvreægyptens yderste grænse og blev nu kirkens liturgiske sprog i stedet for sahidisk. Men på dette tidspunkt var koptisk, både i sin sahidiske og bohairiske form, allerede uddødt som et levende sprog. Koptisk levede nu kunstigt videre i nogle århundreder som et kommunikationsmiddel inden for det meget lukkede præsteskab, hvis hovedinteresse var kirkens overlevelse midt i det fjendtlige, islamiske samfund. Bohairisk er endnu i dag den koptiske kirkes liturgiske sprog, og den bohairiske version af bibelen er kirkens officielle tekst.

Denne version kendes først fra sene håndskrifter (det ældste er fra det 9. århundrede), men enkelte fragmenter af bohairiske bibelhåndskrifter stammer fra det 4. og 5. århundrede. Særligt skal nævnes en gammelbohairisk oversættelse af Johannes-evangeliet fra det 4. århundrede (Pap. Bodmer III, der også rummer 1 Mos 1-4,2), der ikke er den samme som den oversættelse af Johannes-evangeliet, der foreligger i den klassiske bohairiske version.

I slutningen af det 3. og begyndelsen af det 4. århundrede dukker de ældste koptiske håndskrifter altså op og fra begyndelsen i flere alfabeter og dialekter: Både akhmimisk, lykopolitansk, mesokemisk, fayyūmisk, sahidisk og bohairisk er bevidnet fra denne tid. Hvis vi kunne sandsynliggøre, at teksterne i visse af dialekterne er basis for nogle af teksterne i andre dialekter, kunne vi dog bevæge os bag om dette tidspunkt. I 1960'ernes midte mente Rodolphe Kasser, at den sahidiske bibelversion var færdig omkring år 300 (Kasser 1966). I de to følgende århundreder blev kirken begunstiget af staten, hvorved det blev muligt at gennemføre systematiske missionskampagner ude på landet, hvor sahidisk vanskeligt blev forstået. Derfor blev den sahidiske tekst oversat til en række af de lokale dialekter, der ganske vist kort efter blev fortrængt af sahidisk. Men denne teori er i virkeligheden svær at bevise, og Kasser har forladt sit synspunkt. Ofte ligner oversættelserne af de samme bibeltekster til sahidisk og flere af de andre øvreægyptiske dialekter ganske vist hinanden, men fordi to nærtbeslægtede dialekter ofte oversætter ens, kan det jo blot skyldes, at de er nærtbeslægtede. Hvis vi kan se, at to versioner bygger på meget forskellige græske håndskrifttyper, kan de to versioner ikke være afhængige af hinanden; men bygger de imidlertid på samme håndskrifttype, kan vi kun bevise, at de er afhængige af hinanden, hvis vi i én dialekts version finder udtryk, der kun kan forstås som misforståelser af sproglige udtryk i en anden dialekt. I langt de fleste tilfælde må det siges, at spørgsmålet om forholdet mellem de koptiske versioner er uløst, og dermed er det en mulighed, at flere af versionerne er blevet til uafhængigt af hinanden og sikkert på omtrent samme tid.

Kassers teori om, at den sahidiske version blev oversat til dialekterne, fordi sahidisk var svært at forstå på landet, går heller ikke an, fordi den sahidiske hoveddialekts neutrale karakter netop betyder, at den har kunnet forstås overalt i Nildalen. En oversættelse fra sahidisk til en dialekt har ikke været en let og overkommelig opgave; før en talt dialekt har kunnet bruges litterært, har skriverne måttet give den en ensartet og fast ortografi. Sådan et arbejde ville næppe blive udført, hvis man i forvejen var i besiddelse af den letforståelige sahidiske tekst. Hermed er *skrivernes* rolle berørt.

5. Skoler og skrivere

Opfinderne af de koptiske alfabeter har været meget lærde. De har kendt den demotiske skrift og de gammelkoptiske skriftforsøg, og de har mestret græsk. På sahidisk findes håndskrifter med 'vilde' oversættelser, f.eks. et håndskrift fra det 4. århundrede med en oversættelse af Josuabogen (det er delt mellem Bodmer- og Chester Beatty-samlingen), der er fuld af fejl. Men den sahidiske bibelversion, der slog igennem, er blevet til tidligt, og den ser ud til at være udført af lærde og ansvarlige personer. Disse personer kan bedst tænkes at have været blandt de skrivere, der beskæftigede sig med kristne, litterære håndskrifter. Den ældste beretning om en koptisk forfatter handler da også om en skriver.

Hæresiologen Epifanius af Salamis (367-404) fortæller i *Panarion* (55,5,1-5; 67; 68,1,2-3) om asketen Hierakas, der levede omkring år 300 i Leontopolis i Nildeltaet. Epifanius tillægger Hierakas forskellige hæretisk-origenistiske anskuelse, men bevidner, at han var en overordentlig lærd forfatter, der både mestrede koptisk og græsk, var meget bibelkyndig og kunne recitere GT og NT præcist fra erindringen. Hierakas var uddannet i flere verdslige videnskaber. Endelig oplyser Epifanius os om, at Hierakas var kalligraf, altså en skriver af litterære håndskrifter. Epifanius hævder også, at Hierakas stadig havde mange tilhængere i Ægypten.

Hierakas' hæresi var ikke egentligt gnostisk, og Epifanius' beretning kan derfor næppe bruges til at støtte den teori, der hævder, at de første missionærer blandt kopterne skal søges hos gnostikerne, ikke i den ortodokse kirke, og at gnostikerne skabte det koptiske skriftsprog. Teorien er naturligvis opstået, efter at manikæiske og gnostiske håndskriftfund i Madīnat Mādī og Nag Hammadi har vist, at en stor mængde af de gnostiske og manikæiske tekster blev oversat til koptisk. Men ingen af håndskrifterne stammer fra tiden omkring år 300. Vi ved, at der har været gnostikere i Ægypten fra det 2. århundredes begyndelse, og at den manikæiske mission allerede nåede Ægypten i midten af det 3. århundrede, men disse data kan ikke sige os noget om, hvornår gnostikere og manikæere tog det koptiske skriftsprog i anvendelse.

Sammenligner vi de gnostiske tekster med de ortodokse, ser vi, at de gnostiske er mindre professionelle i henseende til ortografi og oversættelsesteknik. Det kan selvfølgelig skyldes, at de mange specialiserede regler endnu ikke eksisterede, da de gnostiske oversættelser blev til, og at de gnostiske tekster altså er ældst. I virkeligheden

kan der gives mange forskellige forklaringer på dette forhold, f.eks. at de ortodokse skrivere har været knyttet til en mere disciplineret organisation. Manikæerne var også velorganiserede, og de manikæiske tekster er gennemgående også mere homogene ortografisk og grammatisk end de gnostiske tekster.

Vi ved, at kirkerne i Ægyptens større byer fik bispesæder og således blev bedre organiseret i det 3. århundrede. Den ortodokse oldkirkes klerus skulle være lærd; det gjaldt fra top til bund: Bisperne var f.eks. ansvarlige for Skriftens tolkning, presbytere og 'lærere', en særlig orden i kirken, for undervisning af især de dåbsforberedende (katekumenerne). Derfor må der tidligt være blevet knyttet biblioteker til kirkerne. Vi ved også, at de øvreægyptiske håndskrifter fra slutningen af det 2. århundrede bliver præget af lærdom, og at det kan have sammenhæng med, at kirken i Alexandria fra omkring år 180 havde en græksproget lærdomsinstitution, kateketskolen.

Denne kateketskole tog sig oprindeligt af den dåbsforberedende elementærundervisning, men var ledet af meget avancerede teologer. Senere synes den at være blevet delt i to, idet der blev tilføjet en højere skole, ledet af Origenes med både undervisning i fysik, filosofi og det eksegetiske studium af Skriften som kronen på værket. Basis for kateketskolen synes at have været et meget stort bibliotek, der også må have omfattet en meget stor del af den klassiske, hedenske litteratur. På biskop Athanasius' tid (4. århundrede) var der et stort kristent skriptorium i Alexandria, dvs. et værksted, hvori skrivelserne afskrev håndskrifter.

Det skal sikkert ses som provinsens kopi af centrum, når Ægyptens lokale kirker allerede i det 3. århundrede synes at være blevet lærdomssæder, men denne kopi har samtidig været en selvstændiggørelse. I midten af det 3. århundrede kunne biskop Nepos i Arsinoë både forfatte kristne hymner og et skrift om fortolkningen af Johannes Åbenbaring, der var vendt mod den alexandrinske skoles allegoriske fortolkningsmåde (Euseb, *H.E.* VII,24,2-4). Sådant en virksomhed forudsætter egne biblioteker og sandsynligvis også skrivere og undervisning.

Det ser ud til, at de kristne i Ægypten undertiden har haft grundskoler, der både gav traditionel undervisning i klassisk græsk litteratur og desuden undervisning i skrifterne; i den retning peger bl.a. en papyrus (P.Lit. Lond. 207), hvor Salmernes Bog findes på recto og Isokrates' *Ad Demonicum* på verso. En anden type skole var tit knyttet til skriptorierne, nemlig en skriberskole, hvor man både lærte alfabetet i en forretnings-skrift (kursiv) og en bogskrift (uncial). I vesten var de skrivere, der tog sig af bibelske og teologiske håndskrifter oftest gejstlige, og det samme har sikkert været tilfældet i Ægypten. Hierakas, som Epifanius fortæller om, var imidlertid lægmand.

Vi har således flere forskellige vidnesbyrd om kristen ægyptisk lærdomsvirksomhed i det 3. århundrede. Derfor er det interessant, at nogle af de ældste koptiske håndskrifter stammer fra skoler.

På verso-siden af et græksproget landregister fra omkring år 200 findes et græsk-koptisk glosar til Hoseas Bog og Amos' Bog. Dette glosar er nok fra anden halvdel af det 3. århundrede. Det kan stamme fra en tosproget kateketskole, men det kan også stamme fra en lærd privatperson. Et af de ældste vidnesbyrd om den sahidiske

bibeloversættelse foreligger i en tosproget skolebog fra slutningen af det 3. århundrede (Bodleian, Gr. Inscr. 3019). Skolebogen består nu af syv tavler af træ, der har været bundet sammen gennem huller i hjørnet. Skolebogen rummer paradigmer til græske, aritmetiske tabeller, en græksproget parafrase af *Iliadens* åbningslinier og vers 3-10 af Salme 46 på akhmimisk. Skønt sproget ikke er sahidisk, er der tale om den version af Salme 46, der ellers kendes på sahidisk. Det kan ses, at den, der har skrevet den koptiske tekst, har haft græsk som modersmål. Denne tekst må stamme fra en tosproget skole. Kun lidt yngre er en bohairisk øvelsesbog, også fra en skole, med vers fra Jobs Bog, Johannesevangeliet og Romerbrevet, måske nedskrevet fra erindringen.

Det har naturligvis været den intellektuelle elite blandt Ægyptens tosprogede kristne, der har opfundet koptisk, oftest skriverne. Da oversættelsesvirksomheden ser ud til at have været et velorganiseret foretagende, skal vi sikkert forestille os, at den har været styret oppefra. Men da det koptiske skriftsprog lige fra begyndelsen synes at have foreligget i forskellige oversættelser på forskellige dialekter og med forskellige alfabeter, skyldes dets tilblivelse og udbredelse sikkert ikke et enkelt centralt initiativ. Vi skal i stedet tænke os, at ideen om det nye skriftsprog har fænget og er blevet grebet af en hel række lokale centre, der hver har sat skrive-skoler i gang med at udarbejde en lokal variant af sproget. De centre, der har været tale om, har antagelig været de lokale bispesæder. Bispedømmerne var indført fra Alexandria, men de nye bisper har været i stand til at reagere på egen hånd på Ægyptens specielle, tosprogede situation. I det 3. århundrede var der ikke andre end biskoppen i Alexandria, der havde myndighed til at tage initiativer på hele Ægyptens vegne, men disse bispers horisont var endnu så udpræget græsk, at det koptiske skriftsprog og den koptiske bibel ikke kan være kommet fra dem.

6. Oversættelsernes funktion

Men hvorfor var det 3. århundredes bisper og skrivere optaget af at skabe et nyt skriftsprog og ikke-græske versioner af bibelen? På denne tid har de kristne bisper og skrivere fuldt ud kunnet græsk. I enkelte tilfælde har koptisk måske været deres modersmål, men i skolen må de have lært græsk. Den naturligste forklaring er, at den koptiske bibel er skabt af de koptere, der kunne græsk, til de koptere, der ikke forstod græsk eller kun forstod en lille smule. Hvis størstedelen af kopterne i det 3. århundrede, som nogle mener, har kunnet noget græsk, må disse sprogfærdigheder altså have været helt utilstrækkelige. På et tidspunkt må der have været en kraftig vækst i de ægyptiske menigheder, således at flertallet eller et stort mindretal af menighedens medlemmer ikke forstod græsk. Det kan også være, at menighedernes store flertal endnu var græksproget, men at vidtskuende mennesker i kirken forstod, at den græske bibel var en hindring for kristendommens udbredelse i hedenske, koptiske miljøer.

Bibelen var som den hellige, autoritative skriftsamling af central betydning i oldkirkens liv, og dens budskab skulle være tilgængeligt selv for den enkleste troende.

I gudstjenesterne indgik der læsning fra GT og NT; jeg nævnte ovenfor, at vi kan se, at flere af de allerældste kristne håndskrifter fra det 2. århundrede har været bestemt til oplæsning. Kun ved den del af gudstjenesten, hvor nadveren blev fejret, måtte katekumenerne ikke være til stede.

Undertiden blev alle de bibelske passager oplæst af en oplæser, men læsningen kunne også være fordelt mellem oplæseren og diakonen eller presbyteren. I den ægyptiske kirkes ældste tid, hvor de græsktalende har udgjort et klart flertal, kan man f.eks. forestille sig, at gudstjenestens græksprogede tekstlæsninger er blevet oversat *ad hoc* for mindretallet af en tilstedeværende tolk. Dog har vi ikke sikre vidnesbyrd om, at det har været tilfældet. *Ad hoc*-oversættelser af en hellig tekst må have været utilfredsstillende for de troende, og da de koptisktalende blev flere, blev de skrevne oversættelser til. Vi har et vidnesbyrd fra 5. februar 304 om en tidligere oplæser i en landsbykirke, Aurelius Ammonius, der "ikke kendte bogstaverne", hvilket antagelig betyder, at han ikke kunne græsk (P.Oxy. XXXIII,2673). Et af de ældste koptiske håndskrifter, det sahidiske Crosby Codex (der tilhører University of Mississippi) rummer måske en oplæasers antologi til brug ved påskefesten. Codexen indeholder Meliton af Sardes' *Påskehomili*, den del af 2. Makkabærbog, der beskæftiger sig med martyrerne, næsten hele 1. Petersbrev og Jonas Bog, og endnu en påskehomili. Når der ikke er ekscerpter fra evangelierne, kan det være, fordi de oftest ikke indgik i blandede codices.

Sandsynligvis var det altså af praktiske årsager, at de kristne tog koptisk i anvendelse. Mod denne forklaring er det imidlertid blevet indvendt, at det koptiske skriftsprog er så dybt præget af græske låneord, at oversættelserne har været vanskelige at forstå for de folk, der ikke forstod græsk. Det hævdes derfor, at det koptiske skriftsprog og oversættelserne er blevet til ud fra et ønske om at genoplive den ægyptiske kultur og at sammenknytte kristendommens ånd med den gamle ægyptiske tradition.

Denne alternative forklaring kan næppe være rigtig. For det første har vi kun meget få eksempler på, at oldtidens kristne stillede sig imødekommende over for elementer i den ægyptiske kultur. For det andet blev den gamle ægyptiske litteratur netop ikke bevaret af den kristne kirke. Ligesom de oldkirkelige forfattere var imødekommende over for den hedenske græske filosofi, kunne man forestille sig, at de ældste koptiske forfattere havde været imødekommende over for den hedenske ægyptiske visdomslitteratur, der er så nært beslægtet med GTs visdomslitteratur. Men det var ikke tilfældet. Når kopterne synes at have været særlig optaget af jødisk-kristen visdomslitteratur, er der snarest tale om et overlevende element fra den gamle kultur, som forfatterne ikke selv er bevidste om.

Hvis bibeloversætterne, der antagelig var de første, der brugte det nye skriftsprog, fyldte det med nye græske låneord, synes det også at vise det stik modsatte: Deres projekt udsprang ikke af en kulturel reaktion mod det græske sprogs dominans i kirken, og det sigtede ikke mod at skabe en afstand mellem græksprogede og koptisksprogede

kristne. Men er det rigtigt, at de koptiske bibeloversættelser har været vanskelige at forstå for folk, der ikke kunne græsk?

Til en vis grad er det sikkert rigtigt, at hovedparten af de græske låneord er indført af bibeloversætterne, og at det først er derfra, at nogle af dem er trængt ud i talesproget. I de demotiske og gammelkoptiske tekster er græske låneord sjældne, men i de koptiske tekster findes de i meget stor mængde; i mere almindelige, ikke-specialiserede tekster er gennemsnitlig ca. 20% af ordforrådet græsk. Kun ganske få af disse ord er tilpasset det koptiske lydssystem, og afvigelser fra den attiske ortografi afspejler oftere lydændringer i græsk end indflydelse fra koptisk. Det er sjældent, at oversætterne har været tvunget til at bruge de græske ord, for ofte ville disse ord kunne erstattes af et synonym, der var af ægyptisk oprindelse. Således har det ofte beroet på oversætterens frie valg, om han ville bruge et låneord eller et ord af hjemlig oprindelse. Det arbitrære aspekt, der er ved brugen af de græske ord, understreges endnu mere, når oversætteren vælger at sammenstille de græske og koptiske synonymer. De kirkelige miljøer, der introducerede koptisk, har ønsket, at kopterne blev præget af den kristne græcitet. Noget andet er, at kopterne siden kunne anvende det nye skriftsprog til en åndelig selvstændiggørelse fra den græsksprogede befolknings kulturelle dominans.

Hvis man skal forklare, hvorfor låneordene ikke har spærret for forståelsen af bibelteksten hos dem, der ikke i forvejen kunne græsk, må man gribe til en kompleks forklaring. Når en hedensk kopter blev katekumen og siden døbt, har det ført til en voldsom forandring af hans kulturelle horisont: Han måtte lære en mængde nye kristne begreber, og selv om de oftest kunne have været formidlet med koptiske ord, er de sikkert alligevel blevet det med græske. Det er endvidere tænkeligt, at en del af låneordene virkelig var blevet optaget i talesproget. Hvis det var sket for ganske nylig, kan låneordene endnu have fungeret som en fremmed, jargonagtig del af ordforrådet. Det 3. århundredes Ægypten var præget af en migration fra land til by; det skyldtes delvis hovedbyernes voksende magt og delvis, at romerne udpinte landbefolkningen med skatter og såkaldte liturgier, offentlige arbejder. Netop i en epoke, hvor by og land nærmer sig hinanden, kan man tænke sig, at mange låneord glider ind i talesproget. Det forhold, at den sahidiske bibeloversættelse undertiden erstatter grundtekstens græske ord med et synonymt græsk ord, synes også at tyde på, at talesproget i forvejen rummede en del af låneordene. I det sahidiske Johannesevangelium erstattes f.eks. grundtekstens *κερματιστής* (2,14), "vekslerer", med *τραπεζίτης, φραγέλλιον* (2,15), "svøbe", med *μάστιξ, ἄντλημα* (4,11), "spand", med *κάδος, μνημείον* (passim), "grav", med *τάφος*.

7. Den koptiske bibel og det tidligste munkevæsen

Da munkevæsenet opstod i Ægypten, blev det den vigtigste bærer af den koptiske litteratur. Store biblioteker, skriptorier, oversættere og forfattere blev knyttet til den nye institution. Derfor er det forståeligt, at nogle forskere tidligere har udpeget munkene

som det koptiske skriftsprogs skabere. Det er dog udelukket af kronologiske grunde; munkevæsenet synes at være opstået kort efter, at det koptiske skriftsprog blev til.

Alligevel er det næppe holdbart, når andre forskere har villet finde en *terminus ante quem* i beretningerne om munkefaderen Antonius' ungdom. Oplæsningen af bibelen under gudstjenesten blev det afgørende vendepunkt i Antonius' liv, hvis vi skal tro *Vita S. Antonii*, som traditionen, sikkert med rette, hævder er forfattet af Athanasius, biskop af Alexandria 328-73. Antonius skal have levet ca. 250-356, og hvis det er rigtigt, må det have været omkring år 270, at Antonius gik til søndagsgudstjenesten i sin landsbykirke i Øvreægypten og hørte en passage fra Mattæusevangeliet blive læst op. Det var beretningen om "den rige unge mand" i Matt 19, hvor Jesus siger: "Vil du være fuldkommen, så gå hen og sælg, hvad du ejer, og giv det til de fattige, så vil du have en skat i himlene. Og kom så og følg mig!" (Matt 19,21). Antonius var selv en velhavende bonde, og han blev "ramt af ordet" og handlede omgående; han gav sin ejendom til de fattige og bosatte sig som eneboer i landsbyens udkant, lige på grænsen til ørkenen (først senere drog han længere ud i ørkenen). Antonius skal altså have hørt evangeliet blive læst op, og *Vita S. Antonii* lader i øvrigt også Antonius høre de hellige tekster i kirken som barn, ligesom han hører og grunder over steder i Matt, ApG, samt 1 og 2 Thess (*Vita S. Antonii* 1-3). Nu hævder eller antyder flere kirkelige forfattere, at Antonius ikke kunne græsk, og hvis det er rigtigt, skulle vi altså, mener mange, have et vidnesbyrd om eksistensen af koptiske bibeloversættelser omkring år 270. Men vi kan næppe bruge denne beretning så håndfast: Vi ved hverken, om den er historisk korrekt, eller, hvis den er det, om den virkelig fandt sted omkring år 270; årstallene i Antonius' liv er usikre. Endelig har Samuel Rubenson for nylig, med henvisning til Antonius' 7 breve, hævdet, at Antonius må have kunnet noget græsk.

Traditionen hævder, at disse breve er forfattet af Antonius, og de fleste moderne forskere mener, at det er rigtigt. Antonius har således været en af de første koptiske forfattere. Brevene er rettet til munkegrupper i Ægypten; de foreligger nu i forskellige oversættelser, men også et fragment af den koptiske tekst er bevaret. Rubenson argumenterer for, at brevene er forfattet i slutningen af 330'erne; når han tillige mener, at deres forfatter har kunnet noget græsk, er det, fordi de benytter en speciel, origenistisk præget græsk-teologisk terminologi. Dette argument er næppe strengt bindende, for Antonius kunne jo have fået terminologien formidlet fra andre, men under alle omstændigheder kan vi ikke bruge *Vita S. Antonii* til at datere de koptiske bibeloversættelser. I brevene citerer Antonius i øvrigt ofte bibelen, men fra hvilken version er uafklaret.

Det kan i øvrigt nævnes, at Hieronymus har forfattet et skrift (omkring 375) om en eneboer, Paulus af Theben, der allerede skal have levet under kejser Decius (249-51). Paulus drog ud i ørkenen på flugt fra den decisive kristenforfølgelse, og Hieronymus skriver om ham, at han var "særdeles kyndig i såvel græske som ægyptiske bogstaver" (*Vita S. Pauli* 4, PL; 23, sp. 20AB). Hvis det er rigtigt, er der tale om det tidligste vidnesbyrd om eksistensen af et koptisk skriftsprog, men da mange forskere mener, at Hieronymus har opdigtet "Paulus af Theben" ud fra et forfængeligt litterært ønske om

med sit skrift at overgå *Vita S. Antonii*, kan vi ikke gå ud fra, at oplysningen har nogen værdi.

Antonius står således stadig som hovedrepræsentant for den anakoretiske munke-tradition. Klostersvæsenet blev indført af Pachom (292-346) fra Tabennisi nord for Theben. I 318 gav Pachom regler til sin eremitkoloni og lod den omgive med en mur og overdække med et tag. Det nye klostersvæsen bredte sig allerede i Pachoms levetid, og han selv reviderede flere gange reglerne. Reglerne krævede, at alle aspiranter skulle kunne læse 20 salmer eller 2 breve eller noget af en anden del af Skrifterne; den, der ikke kunne læse, skulle lære det udenad. I de pachomiske klostre skulle munkene flere gange hver uge modtage katekese, belæring i Den Hellige Skrift. Bibelen var basis og horisont for pachomisk kultur. Nogle af Pachoms egne belæring i Skriften er bevaret, og tillige nogle breve fra Pachom, såfremt de er ægte. Også Pachom hører til de første koptiske forfattere. Fra de pachomiske klostre har vi også mange andre koptiske originaltekster, bl.a. flere skildringer af Pachoms levned.

Når det tidligste munkevæsens hovedskikkelser, Antonius og Pachom, er de to første koptiske forfattere, hvis værker er bevaret, og når disse værker er gennemsyret af bibelske citater og allusioner, viser det, at det koptiske skriftsprog og de koptiske bibeloversættelser har været én af forudsætningerne for munkevæsenets tilblivelse. Først da kopterne mødte kristendommens budskab på deres modersmål, fik den nye religion en sådan udbredelse, at en selvstændig bevægelse som munkevæsenet kunne opstå blandt dem.

8. Betydningen af koptologiske studier

I det foregående har vi set, hvorledes kopterne blev kristne og fik et nyt skriftsprog og egne bibelversioner. På et enkelt punkt bidrog kopterne ligefrem afgørende til kristendommens senere historie: Munkevæsenet blev til hos dem. I flere henseender er den koptiske oversættelseslitteratur desuden interessant for andre videnskaber: For gammel- og nytestamentlig forskning har de koptiske bibelversioner tekstkritisk betydning, og den største bevarede del af den gnostiske og manikæiske litteratur foreligger i koptiske oversættelser. Heri belyses religiøse strømninger, der fandtes i hele Middelhavsområdet, og som både er af interesse for kirke- og religionshistorikere.

I det foregående har jeg argumenteret for, at skaberne af det koptiske skriftsprog ønskede at udslette kendskabet til den gamle ægyptiske litteratur, hvad der for så vidt også lykkedes dem. Men det er vist aldrig lykkedes at fortrænge en kultur, uden at den efterlod sig spor. Selve det koptiske skriftsprog danner i virkeligheden en kontinuitet tilbage i tiden; det er fortsættelsen af det gamle ægyptiske sprog. Kendskabet til koptisk var da også en uvurderlig hjælp, da det i forrige århundrede lykkedes ægyptologerne at tyde hieroglyfskriften. Således kom den koptiske litteratur, paradoksalt nok, til at blive de moderne europæeres nøgle til den faraoniske litteratur.

Litteratur

1. Opslagsværker og tekstudgaver

- Select Papyri in four volumes*, bd. II, *Non-literary Papyri, Public Documents*, with an English translation by A.S. Hunt and C.C. Edgar (The Loeb Classical Library), London 1933.
- Corpus papyrorum judaicarum*, bd. 1, ed. by V. A. Tcherikover in collaboration with A. Fuks, Cambridge, Mass. 1957.
- The Coptic Encyclopedia*, editor in chief A. S. Atiya, bd. 1-8, New York 1991 (specielt bd. 8, *Appendix: Linguistics*).
- The Coptic Version of the New Testament in the Southern dialect, otherwise called Sahidic and Thebaic*, with Critical Apparatus, Literal English Translation, Register of Fragments, and Estimate of the Version, bd. 1-7. Oxford 1911-24. Den eneste fuldstændige udgave af det sahidiske NT ved G.W. Horner. Udgaven er sammenstykket af fragmenter af helt forskellig alder og oprindelse. I dag har vi ældre og mere omfattende håndskrifter, men et nyt, fuldstændigt sahidisk NT er endnu ikke udgivet.
- The Coptic Version of the New Testament in the Northern Dialect, otherwise called Memphitic and Bohairic*, with Introduction, critical Apparatus, and literal English Translation, bd. 1-4. London 1898-1905. Standardudgaven af det bohairiske NT ved G. W. Horner.
- Athanasius' *Vita S. Antonii* i Migne PG, 26.
- Epiphanius II. *Panarion. Haer. 34-64*. Hrsg. v. Karl Holl. Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten Jahrhunderte, 31. Leipzig, Berlin 1922.
- Epiphanius III. *Panarion. Haer. 65-80. De fide*. Hrsg. v. Karl Holl. Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten Jahrhunderte, 37. Leipzig, Berlin 1933.
- Eusèbe de Césarée: *Histoire ecclésiastique*. Texte grec, traduction et annotation par Gustave Bardy. *Sources Chrétiennes*, 31, 41, 55, 73. Paris 1952, 1955, 1960, 1967.
- Eutychiuss' *Annales* i Migne PG, 111 (en oversættelse til latin).
- Hieronymus' *Vita S. Pauli* i Migne PL, 23.
- The Sixth Book of the Select Letters of Severus Patriarch of Antioch in the Syriac Version of Athanasius of Nisibis*, ed. and tr. by E. W. Brooks, bd. I.I, I.II, II.I, II.II. London 1902-4 (Severus af Antiochias *Brev II.3*: Se bd. I.I, 237-38 og bd. II.I, 213).

2. Anden litteratur

- BAUER, W.
1964 *Rechtsgläubigkeit und Ketzerei im ältesten Christentum*, 2. Aufl. (Beiträge zur historischen Theologie 10), Tübingen.
- BELL, H. I.
1944 "Evidences of Christianity in Egypt during the Roman Period", *The Harvard Theological Review* 37, Cambridge, Mass., 185-208.
- BELL, H. I. & H. THOMPSON
1925 "A Greek-Coptic Glossary to Hosea and Amos", *The Journal of Egyptian Archaeology* XI, London, 241-46.
- GAMBLE, H. Y.
1995 *Books and Readers in the Early Church*, New Haven and London.
- GIVERSEN, S.
1962 *Munke og mystikere. Oldtidens kristne Ægypten*, København.

- GRIGGS, C. W.
1990 *Early Egyptian Christianity from its Origin to 451 C.E.* (Coptic Studies, 2), Leiden.
- HARNACK, A. V.
1924 *Die Mission und Ausbreitung des Christentums in den ersten drei Jahrhunderten*, 4. Aufl., Bd. II, Leipzig, 705-29.
- KASSER, R.
1966 *L'évangile selon saint Jean et les versions coptes de la Bible*, Neuchâtel.
1974 "Réflexions sur quelques méthodes d'étude des versions coptes néotestamentaires", *Biblica* 55, Rom, 233-56.
- KEMP, E. W.
1955 "Bishops and Presbyters at Alexandria", *The Journal of Ecclesiastical History* 6, London, 125-42.
- METZGER, B. M.
1977 *The Early Versions of the New Testament. Their Origin, Transmission, and Limitations*, Oxford.
- MINK, G.
1972 "Die koptischen Versionen des Neuen Testaments. Die sprachlichen Problemen bei ihrer Bewertung für die griechische Textgeschichte", i *Die alten Übersetzungen des Neuen Testaments, die Kirchenväterzitate und Lektionare. Der gegenwärtige Stand ihrer Erforschung und ihre Bedeutung für die griechische Textgeschichte*, Hrsg. v. K. Aland (Arbeiten zur neutestamentliche Textforschung, 5), Berlin, 160-299.
- NAGEL, P.
1967 "Der Ursprung des Koptischen", *Das Altertum* 13, Berlin, 78-84.
- ORLANDI, T.
1986 "Coptic Literature", i *The Roots of Egyptian Christianity*, ed. by B.A. Pearson and J-E. Goehring, Philadelphia, 51-81.
- PARSONS, P. J.
1970 "A School-Book from the Sayce Collection", *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 6, Bonn, 133-49.
- PEARSON, B. A.
1986 "Earliest Christianity in Egypt: some Observations", i *The Roots of Egyptian Christianity*, ed. by B.A. Pearson and J-E. Goehring, Philadelphia, 132-56.
- ROBERTS, C. H.
1979 *Manuscript, Society and Belief in Early Christian Egypt*, The Schweich Lectures of the British Academy 1977, London.
- ROUSSEAU, P.
1985 *Pachomius. The Making of a Community in Fourth-Century Egypt* (The transformation of the classical heritage, 6), Berkeley and Los Angeles.
- RUBENSON, S.
1990 *The Letters of St. Antony. Origenist Theology, Monastic Tradition and the Making of a Saint* (Bibliotheca historico-ecclesiastica lundensis, 24), Lund.
- SCHMIDT, C.
1925 "Die Urschrift der Pistis Sophia", *Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde der älteren Kirche* 24, Jena, 218-40.
- SMITH, M.
1973 *Clement of Alexandria and a secret Gospel of Mark*, Cambridge.

STEINDORFF, G.

1950 "Bemerkungen über die Anfänge der koptischen Sprache und Literatur", *Coptic Studies in Honor of W.E. Crum*, Published as the *Second Bulletin of the Byzantine Institute*, ed. by M. Malinine, Boston, Mass., 189-213.

TURNER, E. G.

1968 *Greek Papyri. An Introduction*, Oxford.

VÖÖBUS, A.

1954 *Early Versions of the New Testament. Manuscript Studies* (Papers of the Estonian Theological Society in Exile, 6), Stockholm

WEIGANDT, P.

1969 "Zur Geschichte der koptischen Bibelübersetzungen", *Biblica* 50, Rom, 80-95.

Summary

"The Conversion of the Copts to Christianity and the Origin of their Written Language and Translations of the Bible". This introductory article deals with the issue of why Egypt's Christians in the fourth and fifth centuries caused the Bible to be translated into a large number of Coptic dialects, connecting the issue with the history of the dissemination of Christianity in Egypt.

Nils Arne Pedersen
Lektorvikar, dr.theol.
Institut for Kirkekundskab
Aarhus Universitet